

İzmirli İsmail Hakkı'nın Metafizik Alana Dair Bilinmeyen Eseri: Muhtasar mâ ba'de't-tabîa

An Unknown Work of İzmirli İsmail Haqqi on the Metaphysical Field: Mukhtasar mâ ba'de't-tabîa

Hande Nur Bozbuğa¹

Öz

İzmirli İsmail Hakkı (öl. 1869-1946), İslâm düşüncesinin çeşitli alanlarında pek çok eser vermiş önemli düşünürlerden biridir. Metafizik ilmi alanında daha çok *Muhtasar felsefe-i ülä* adlı eseri bilinmektedir. Onun bu alanda *Muhtasar mâ ba'de't-tabîa* adında bir başka çalışması da mevcuttur. Araştırmalarımız sonucu İzmirli üzerine yapılan çalışmalarda söz konusu ikinci esere hiç atf yapılmadığı fark edilmiştir. Bu nedenle makalemizde, hem eseri şekil ve muhteva açısından tanıtmayı hem de İzmirli'nin böyle bir telifi olduğuna dikkat çekmeyi amaçlamaktayız. Zira söz konusu eserde, metafizik ilmindeki epistemoloji, ontoloji ve teoloji konuları oldukça sistematik ve eleştirel bir üslupla ele alınmıştır. Ayrıca modern Batı düşüncesinin, İzmirli'nin tabiri ile felsefe-i cedîdenin, metafizik disiplinine dair yorumları tahlile tabi tutulmuş ve yer yer tenkit edilmiştir. Buna ek olarak eser içerisinde metafizik alana dair kavramların Fransızca karşılıklarına yer verilmiştir. Ele alınan konular, mukayeseli bir şekilde işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İzmirli İsmail Hakkı, *Muhtasar mâ ba'de't-tabîa*, *Muhtasar felsefe-i ülä*, metafizik, felsefe

ABSTRACT

İzmirli İsmail Haqqi (1869-1946) was an important philosopher who published numerous works in various fields of Islamic thought. Among his notable works in the field of metaphysics are: *Mukhtasar felsefe-i ülä*; and, *Muhtasar mâ ba'de't-tabîa*. However, in his studies on İzmirli, it has been noted that there was no reference to a second work. For this reason, we aim to introduce the work in terms of form and content and draw attention to the fact that İzmirli does indeed have such a work. This second work presents ideas on epistemology, ontology and theology (all variously related to metaphysics) in a systematic and critical way. In his work, his views on Western metaphysics are analyzed and some are also criticized. Furthermore, the text contains the French translations of the concepts being examined. In this article, the topics discussed in his text are comparatively examined.

Keywords: İzmirli İsmail Haqqi, *Muhtasar mâ ba'de't-tabîa*, *Muhtasar felsefe-i ülä*, metaphysics, philosophy

¹Sorumlu yazar/Corresponding author:

Hande Nur Bozbuğa, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, İstanbul, Türkiye
E-posta: handeturak@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3927-8088

Başvuru/Submitted: 12.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested: 19.07.2020

Son Revizyon/Last Revision Received: 23.08.2020

Kabul/Accepted: 24.08.2020

Atf/Citation: Bozbuğa Hande Nur. İzmirli İsmail Hakkı'nın Metafizik Alana Dair Bilinmeyen Eseri: Muhtasar mâ ba'de't-tabîa. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 10/2, (Eylül 2020): 633-654.

<https://doi.org/10.26650/iuitd.2020.751852>

EXTENDED ABSTRACT

Izmirli İsmail Haqqi was an important scientist and intellectual who grew up in the final period of the Ottoman state. Although there are many studies concerning his life and scientific persona, in this article his views on metaphysics will be discussed. *Mukhtasar felsefe-i ülâ* has long been the only known work of Izmirli's in the field of metaphysics. However, during our research, one of his works entitled *Mukhtasar mâ ba'de't-tabîa*, which has as yet never been cited in this field, was uncovered. In this article, both of Izmirli's works on metaphysics will be compared in terms of content, and a general overview of the thoughts of Izmirli on metaphysics will also be given.

While teaching at *Darülfünûn*, Izmirli developed *Mukhtasar mâ ba'de't-tabîa* as a set of lecture notes. The main text is composed of 134 pages, but there is no information about the place of publication or date of the work. This work includes an Introduction and three main sections. The definition, subject and division of metaphysics are included in the Introduction

In the first part, various theories belonging to skepticism, positivism, relativism and idealism are mentioned. The second part of the work is devoted to a discussion of ontology. In this section, the connection between existence in general terms is juxtaposed with concepts such as essence, substance, accident, illa, mabda, potentiality, and actuality, and their relationship with spirit. The last part of the work is devoted to the author's teachings on God who is regarded as the first cause. In this section, proof of the existence of God, his divine attributes, and the relationship between God and the world are included.

The cover page of *Muhtasar mâ ba'de't-tabîa* indicates that the text is the third volume. The first two volumes are *İlm-i mantık* and *Mantık-ı tatbîkî*. The work titled *İlm-i mantık* concerns the science of logic, as with *Felsefe Dersleri*, also by Izmirli. Both works are similar in terms of content and style. *Mantık-ı tatbîkî* covers methodology as with *Fenn-i Menâhic*, which is also attributed to Izmirli since both seem similar in various ways.

Mukhtasar mâ ba'de't-tabîa is also similar to *Mukhtasar felsefe-i ülâ* in terms of content and style. The comparison between the form and content of these works will be included in our study since they both consider metaphysics. In both works, metaphysics is examined under three main headings: "The Theory of Epistemology"; "The Theory of Existence"; and, "Theology". In both works, it can be seen that Izmirli uses a style of philosophical thought called new philosophy. Throughout the work Izmirli analyzes this *new philosophy*, at times supporting it, at other times criticizing it.

After giving information about the copies of *Mukhtasar mâ ba'de't-tabîa* located in libraries in Turkey, the general characteristics and composition of the work will be addressed. Subsequently, after analyzing the problems related to the metaphysical field in *Mukhtasar mâ ba'de't-tabîa* in relation to method, epistemology, existence and proof of the existence of God, a comparison of *Mukhtasar mâ ba'de't-tabîa* and *Mukhtasar felsefe-i ülâ* in terms of content will be included.

There are four copies of the *Mukhtasar mā ba 'de 't-tabīa* in Turkey. The first one is in the Izmirli Ismail Haqqi Catalogue at the Suleymaniye Manuscript Library, location no. 3746. The second copy is in Atatürk University Central Library, Seyfettin Özege Catalogue, place no. 24821 in the SÖ section. The third copy is in Istanbul University Rare Works Library, place no. NEK8663/3. The fourth copy is in the Dokuz Eylül University Theology Faculty Library, place no. 160./Izm/c.1/ / 27673 k1. All copies are in Turkish and were printed using a lithographic technique.

According to Izmirli, the field of metaphysics is primarily concerned with the concept of 'presence'. In this sense, metaphysics examines the nature of existence, its first causes, its first principles and its universal basis. Izmirli attributed great significance to metaphysics and mentions a special method in the study thereof. It is what he calls the *critical method* (manhaj al-taammul). Through this method, it is seen that he tried to reach the first principles that are the basis of knowledge by analyzing knowledge itself. Specifically, he considers the first causes that are subject to consideration by analyzing the nature of things via the science of existence. He also offers a general explanation of real existence by utilizing the science of theology, based on first principles and first causes.

Epistemology and ontology are discussed as metaphysical problems in *Mukhtasar mā ba 'de 't-tabīa*. Both are regarded as tools used to reach the first cause. Of these, ontology is regarded a discipline that accepts *existence* as a problem and one which examines its nature in general and not merely through events. Epistemology is a field where systems of thought on this issue are examined in detail. In conclusion, metaphysics, unlike other sciences, deals with the essence of existence, its analysis, its principles and the substance thereof. Izmirli put forward some evidence to prove the existence of God. The evidences of obligatory existence are classified in two ways in both *Mukhtasar mā ba 'de 't-tabīa* and *Mukhtasar felsefe-i ülā*. The first of these has been divided into three groups: physical proof (edille-i cismāniyye); metaphysical/ontological proof (edille-i mā ba 'de 't-tabīiyye); and, moral proofs (edille-i morality). The other classification belongs to Kant and these proofs are likewise divided into three parts: cosmological evidence; ontological evidence; and, the evidence of orderliness.

Our study demonstrates that *Mukhtasar mā ba 'de 't-tabīa* is a systematic, voluminous and important work in a field that was shaped around the views of modern Western thinkers. This article has been prepared in order to shed light on the research which has been undertaken on the philosophy and metaphysics of Izmirli. It thereby contributes to the existing literature and underlines the value of the work under discussion.

Giriş

İzmirli, Osmanlı devletinin son döneminde yetişmiş önemli bir ilim ve fikir insanıdır. Hayatı ve ilmî kişiliği hakkında hazırlanmış pek çok çalışma bulunduğu için¹ burada metafiziğe dair eserlerinin, daha özelde *Muhtasar mâ ba'de't-tabîa*'nın² tahlili üzerinde durulacaktır. İzmirli üzerine yapılan çalışmalarda onun *Mâ ba'de't-tabîa* adlı eserine atıfta bulunulmadığı fark edilmiştir.³ Onun metafizik görüşlerinden bahseden literatürde, onun bu önemli eserine müracaat edilmemiş olması, bizi eserin bu alanda bilinmeme veya tanınmama ihtimali düşüncesine götürmüştür. Bu amaçla çalışmamız hem *Mâ ba'de't-tabîa*'nın varlığına dikkat çekmek hem de muhtevasını değerlendirmek amacıyla kaleme alınmıştır.

Mâ ba'de't-tabîa'nın kapak sayfasındaki notlardan anlıyoruz ki bu çalışma, İzmirli tarafından Dârülfünûn'da öğretiliklik yaparken öğrencilerine ders kitabı olması amacıyla oluşturulmuştur.⁴ İçeriği sistematik bir tertibe dayanmaktadır. İzmirli, metafizik meseleler olarak ele alınan marifet ve varlık nazariyeleri ile teoloji bahislerinde salt görüşlerini aktaran bir üslup tercih etmemiş, felsefe-i cedîde dediği Batı felsefesinin düşünürlerinin görüşlerini tartışmış, onlara zaman zaman eleştirilerde bulunmuştur.

İzmirli'nin metafizik ilmine dair asıl bilinen eseri, *Muhtasar felsefe-i ûlâ*⁵'dır. *Mâ ba'de't-tabîa* ile bu eser arasında gerek muhteva gerekse tertip açısından önemli benzerlikler bulunmaktadır. Konular her ikisinde de benzer bir paralellikle işlenmiş olmakla birlikte bazı konular birinde yer alırken diğesinde bulunmamaktadır. Aşağıda daha detaylı bir şekilde iki eser arasındaki benzerlik ve farklılıklara dikkat çekilecektir.

- 1 Detaylı bilgi için bk. Celâleddin İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı'nın Hayatı, Eserleri, Dinî ve Felsefî İlimlerdeki Mevkîi* (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1946); Bayram Ali Çetinkaya, *İzmirli İsmail Hakkı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000); Osman Karadeniz, "İzmirli'nin Din-Hikmet Anlayışı ve 'Din-i İslâm ve Din-i Tabîi' Adlı Eseri," *İzmirli İsmail Hakkı (sempozyum: 24-25 Kasım 1995)*, haz. Mehmet Şeker - Adnan Bülent Baloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1996), 77-92; Sabri Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli: 1868-1946* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996); Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı* (İstanbul: Zafer Matbaası, 1980), 279-281; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmçılık Düşüncesi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1987); Ali Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 23/530-536.
- 2 İzmirli İsmail Hakkı, *Muhtasar mâ ba'de't-tabîa: Darülfünun-i Osmânî Edebiyat şubesi üçüncü sınıf derslerinden*, 3. Cilt, (İstanbul: y.y., t.y.) Makalemizin geri kalanında bu eser için *Mâ ba'de't-tabîa* denilecektir.
- 3 Sabri Hizmetli, *La Vie et les Oeuvres d'İzmirli İsmail Hakkı* (Paris: Sorbonne Üniversitesi, La Nouvelle Science de Théologie, Master Thesis, 1976); Hizmetli'nin Fransızca olarak hazırladığı bu yüksek lisans tezi, Türkçeye kazandırılmıştır: a.m.f., *İsmail Hakkı İzmirli: 1868-1946* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996); Hizmetli, *Les Idées Théologiques d'İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946) Dans Le "Yeni İlm-i Kalâm"* (Paris: Sorbonne, La Nouvelle Science de Théologie, Phd Dissertation, 1979); Bayram Ali Çetinkaya, *İsmail Hakkı İzmirli ve Felsefe* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999). Çetinkaya'nın bu çalışması, kitap haline dönüştürülmüştür: a.m.f., *İzmirli İsmail Hakkı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000). Bu eser, 2013 tarihinde İngilizceye tercüme edilmiştir: a.m.f., *İzmirli İsmail Hakkı His Life, Works And Views* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013); Sedat Ateş, *İzmirli İsmail Hakkı'da Metafizik Problemler* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).
- 4 Bk. İzmirli, *Mâ ba'de't-tabîa*, "Darülfünun-i Osmânî Edebiyat şubesi üçüncü sene derslerinden".
- 5 İzmirli İsmail Hakkı, *Muhtasar felsefe-i ûlâ* (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329/1911). Makale boyunca bu eserden *Felsefe-i ûlâ* adıyla bahsedilecektir.

İzmirli'ye göre metafizik, mevcûdu, *mevcûd min haysü hüve mevcudu* (mevcut olmak bakımından mevcut) konu edinmiştir. Bu anlamda metafizik, varlığın mahiyetini, ilk illetlerini, ilk ilkelerini ve külli kâidelerini incelemektedir. O, metafizik ilmine önemli bir konum atfetmiştir. Öyle ki sırf bu ilim için tatbik edilebilecek yeni bir metot (menhec-i teemmülî) önerisinde bulunmuştur. Menhec-i teemmülîde eleştirel yöntem (ilm-i intikâd) sayesinde bilgiyi (marifet) tahlil ile bilginin dayanağı (mebnâ) olan ilk ilkelere, varlık ilmi sayesinde eşyanın tabiatını tahlil ile tâbi olduğu ilk illetlere, teoloji ilmi ile de ilk ilke ve ilk illetlerden hareketle hakîkî varlığın genel bir izahına ulaşmaya çalışıldığı görülmektedir. Her iki eserde de bu konular marifet nazariyesi, varlık nazariyesi ve teoloji şeklinde üç ana başlık altında incelenmiştir.

Çalışmamızda *Felsefe-i ûlâ*'nın bizim için önemi, yayın yeri ve tarihi belli olmayan *Mâ ba 'de 't-tabîa*'ya ışık tutabilecek bir muhtevaya sahip olmasıdır. Bu konuda *Mâ ba 'de 't-tabîa*'nın Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki tashihli nüshası oldukça önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu nüshada İzmirli tarafından yapılan tashihler, aynıyla *Felsefe-i ûlâ*'da yer almıştır. Bu nedenle *Mâ ba 'de 't-tabîa*'nın ulaşılan nüshaları ile *Felsefe-i ûlâ*'nın kıyaslanması bir gereklilik arz etmektedir.

İzmirli'nin metafizik meseleleri tartıştığı bir diğer eseri ise *Yeni İlm-i Kelâm*'dır.⁶ Bahsi geçen eserler dışında onun çeşitli makalelerde de metafizik ilminden bahsettiği görülmektedir. Bunlardan biri, Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası'nda yayınladığı "İlim ve Metafizik" adlı makaledir.⁷ O, bu çalışmasında metafizikten aklın bir faaliyeti olarak bahsetmiştir. Buradaki düşünceye göre akıl, derin ilmî tefekkür ile ilmin son sınırına ulaşacağı gibi onu aşabilir de. İlimin son haddine ulaşabilen akıl, tenkit sahasından çıkıp metafizik sahaya girerek Hakk'a kavuşacaktır.⁸

Bu makalenin amacı İzmirli'nin metafizik disiplinindeki görüşlerini sunmaktan ziyade, onun, hakkında yapılan çalışmalarda ihmal edilmiş *Mâ ba 'de 't-tabîa* adlı çalışmasını tanıtmak olduğu için yukarıdaki eserlerin detaylarına burada yer verilmeyecektir. *Mâ ba 'de 't-tabîa*'nın Türkiye genelindeki kütüphanelerde bulunan nüshaları hakkında bilgi verildikten sonra eserin genel özellikleri ve tertibine değinilecektir. Ardından *Mâ ba 'de 't-tabîa*'daki metafizik alana dair problemler metafizik ilmindeki yöntem, epistemoloji, varlık ve isbât-ı vâcib başlıkları altında tahlil edildikten sonra *Mâ ba 'de 't-tabîa* ile *Felsefe-i ûlâ*'nın içerik açısından mukayesesine yer verilecektir.

1. Eserin Nüshaları

Mâ ba 'de 't-tabîa'nın dört adet nüshasına ulaşılmıştır. Nüshalar hakkındaki bilgiler aşağıdaki gibidir.

6 İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, 1. Cilt (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341/1922); a.mlf., *Yeni İlm-i Kelâm*, 2. Cilt (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1340-1343/1924-1927). *Yeni İlm-i Kelâm*'ın Türkçe latinizasyon çalışması da yapılmıştır: a.mlf., *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Sabri Hizmetli (Ankara: Umran Yayınları, 1981).

7 İzmirli İsmail Hakkı, "İlim ve Metafizik", *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 2/1 (1339/1923), 57-77.

8 İzmirli, "İlim ve Metafizik", 77.

1.1. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Kataloğu, nr. 3746.

Eser Türkçe, rika hatlı ve taş baskıdır. Bbxbb, bbxbb mm boyutlarındadır. 94 varaktır. Eser içerisinde *Mantuk-ı sûrî*, *Mantuk-ı tabkî* veya *Menâhic* ve *Muhtasar mâ ba'de't-tabîa* risaleleri de bulunmaktadır. Katalog kayıtlarında İzmirli'nin bu eseri, *İlm-i mantık* ismiyle künyelenmiştir. Eserin zahriyesinde “Dârülfünûn-i Osmanî Edebiyat şubesi üçüncü sene derslerinden *İlm-i mantuk*, kısım-ı evvel, mantık-ı sûrî, muallimi müdür İsmail Hakkı Bey, cüz'-i evvel/1”, “İzmirli İsmail Hakkı Kütüphanesi”, silik bir şekilde “İlm-i mantık, İlm-i menâhic ve İlm-i mâ bade't-tabîa” ve “tashih (ح) ” kaydı yer almaktadır. Eserin serlevhasında siyah hatla “fenn-i sâlis - *Mâ ba'de't-tabîa* – Metaphysique” kaydı yer almaktadır. Mecmû' nüsha müstensih tarafından tashih edilmiş ve “tashih (ح) ” kayıtları üstü çizilerek konulmuştur. Müstensihi İzmir İsmail Hakkı'dır. İstinsah tarihi bulunmamaktadır. Ferağ kaydında “Meclis tamâm keş ve be-âhir resîd umûr / Mâ hemçonân der evvel-i vâsf-ı to mânendeyim” beyti bulunmaktadır.

1.2. Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Seyfettin Özege Kataloğu, nr. 0132093, yer no. 24821 SÖ.

Eser Türkçe, rika hatlı ve taş baskıdır. 230x170 mm boyutlarında ve 67 varaktır. Eserin müellifi İsmail Hakkı olarak kaydedilmiştir. Kütüphane katalog kayıtlarında *Muhtasar mabade't-tabîa. Darülfünûn-u Osmanî Edebiyat Fakültesi Şubesi Üçüncü Sınıf Derslerinden* adı ile geçmektedir. Eser kahverengi kağıt ciltle ciltlenmiştir. Eserin zahriyesinde “fenn-i sâlis, Darülfünûn-i Osmanî, Edebiyat şubesi üçüncü sene derslerinden *Muhtasar mâ ba'de't-tabîa*, muallimi müdür İsmail Hakkı Bey, cüz'-i sâlis/3”, “baş tarafı *İlm-i mantuk*'a atfeyleye”, “form 3” ve “Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege bağıışı” kayıtları yer almaktadır. Eserin serlevhasında siyah hatla “fenn-i sâlis – *Mâ ba'de't-tabîa* – Metaphysique” kaydı yer almaktadır. Müstensihi İzmir İsmail Hakkı'dır. İstinsah tarihi ise bulunmamaktadır. Ferağ kaydında “Meclis tamâm keş ve be-âhir resîd umûr / Mâ hemçonân der evvel-i vâsf-ı to mânendeyim” beyti bulunmaktadır. Kütüphane kayıtlarında bulunan bu eserin, Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshanın tashihsiz nüshası olduğu tespit edilmiştir.

1.3. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. NEK8663/3, yer no. 8663/3.

Eser Türkçe, rika hatlı ve taş baskıdır. 200x150 mm boyutlarındadır, 67 varaktır. Kırmızı bir bez ciltle ciltlenmiştir. Eserin müellifi İsmail Hakkı kaydıyla yer almaktadır. Kütüphane katalog kayıtlarında *Muhtasar mabade't-tabîa: Darülfünûn-u Osmanî Edebiyat Şubesi Üçüncü Sınıf Derslerinden* adıyla geçmektedir. Kütüphane kayıtlarında 8663/3 olarak belirtilen eserin yer numarası 8863/3'tür. Eserin zahriyesinde “Nuriye Osmanoğlu Bağıışı ve imzası” bulunmaktadır. Eserin ferağ kaydında “Meclis tamâm keş ve be-âhir resîd umûr / Mâ hemçonân der evvel-i vâsf-ı to mânendeyim” beyti bulunmaktadır. Eser içerisinde istinsah tarihi ve sah kaydına rastlanmamıştır.

1.4. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 160./İzm/c.1/ /27673 k1.

Eser Türkçe, rika hatlı ve taş baskıdır. 200x150 mm boyutlarındadır, 67 varaktır. Eserin müellifi İsmail Hakkı kaydıyla yer almaktadır. Kütüphane katalog kayıtlarında *İlm-i mantık; mantık-ı tabiki veya fenn-i menahic; ma-ba 'de 't-tabia* adıyla geçmektedir. Eserin ferağ kaydında “Meclis tamâm keşf ve be-âhir resid umûr / Mâ hemçonân der evvel-i vâsf-ı to mânendeyim” beyti bulunmaktadır. Eser içerisinde istinsah tarihi ve sah kaydına rastlanmamıştır. Eser, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’ndeki nüshanın benzeridir.

2. *Mâ ba 'de 't-tabia*’nın Genel Özellikleri

İzmirli’nin *Mâ ba 'de 't-tabia* adlı eseri, onun metafizik görüşlerine ilişkin literatür taraması yapılırken tespit edilen ve bugün kütüphane kayıtlarında taş baskı olarak bulunan *İlm-i mantık*⁹ ve *Mantık-ı tabiki*¹⁰ eserlerinin üçüncü cüz’üdür.¹¹ Üç cüz’den oluşan bu çalışma incelendiğinde, İzmirli’nin sırasıyla *Felsefe Dersleri*¹², *Fenn-i menâhic*¹³ ve *Felsefe-i ulâ* adlı matbu eserleriyle tertip ve içerik açısından benzer olduğu fark edilmiştir. Yukarıdaki taş baskı nüshaların kapak sayfalarında yer alan “Edebiyat şubesi üçüncü sene derslerinden” ibaresi, bu cüz’lerin, öğrencilere birer ders notu olarak hazırlandığını göstermektedir. Daha sonra ise o, bu cüz’lerin herbirine karşılık gelecek matbu eserler telif etmiştir. Birinci cüz’ü oluşturan *İlm-i mantık*, *Felsefe Dersleri* adlı eserle bir benzerlik gösteren mantık ilmi üzerinedir.¹⁴ İkinci cüz’ ise *Fenn-i menâhic*’e benzemektedir ve metodolojiyle ilgilidir.¹⁵ Üçüncü cüz’ ise bu çalışmanın da konusunu oluşturan metafizik hakkındadır ve *Felsefe-i ulâ* ile içerik ve üslup açısından bir benzerlik göstermektedir.

9 İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i mantık* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3746).

10 İzmirli İsmail Hakkı, *Mantık-ı tabiki* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3746).

11 *Mâ ba 'de 't-tabia*’nın başında eserin “üçüncü cüz” olduğuna dair bir not bulunmaktadır. Eserin ulaşılabildiğimiz kütüphane kayıtlarında ilk iki cüz’ün *İlm-i mantık* ve *Mantık-ı tabiki* olduğuna dair bilgi bulunmaktadır. Ayrıca aşağıda nüsha ile ilgili bilgiler kısmında bahsedeceğimiz gibi, *Mâ ba 'de 't-tabia*’nın zahriyesinde İzmirli tarafından bu iki eserin devamı olduğunu ifade edecek bir not düşülmüştür.

12 İzmirli İsmail Hakkı, *Felsefe Dersleri* (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330/1914).

13 İzmirli İsmail Hakkı, *Fenn-i menâhic* (Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1329/1911).

14 Eserlerin her ikisinin de içeriği, *Felsefe Dersleri*’nin medhal kısmından sonraki “kitâb-ı sâni” kısmından itibaren, benzerlik göstermektedir. Konu başlıkları gibi her iki eser içerdiği örnekler açısından da benzerlik arz etmektedir. Örneğin iki eserde de geçen “tekâbül” bahsinde konuyla ilgili verilen tablonun yine her ikisinde de aynı olduğu görülmektedir. Tablo için bk. İzmirli, *İlm-i mantık*, 26; krş. a.mlf, *Felsefe Dersleri*, 162. Bununla birlikte *Felsefe Dersleri*’nin son bahislerinden biri olan “burhan” konusu, *İlm-i mantık*’ta yer almadığı, bu konunun, “cüz’-i sâni” diye geçen *Mantık-ı tabiki* adlı eserde bulunduğu tespit edilmiştir.

15 İki eserde de gerek iç düzen gerekse konular ve örnekler benzerlik göstermektedir. Sözelimi her iki eserin de ilk başlığı olan “tasnif-i ulûm” konusundaki cümleler aynıdır: “Saha-i hakikatte ne kadar kıt’ât-ı muhtelif var ise o kadar da ulûm-i muhtelif vardır...” Detaylı bilgi için bk. İzmirli, *Mantık-ı tabiki*, 7; krş. a.mlf, *Fenn-i menâhic*, 3. Bununla birlikte farklılık sadece bir kavramın farklı bir terkiplle ifade edilmesiyle sınırlı olduğu görülmektedir. Örneğin *Mantık-ı tabiki*’de “tebassur” olarak geçen bir kavram, *Fenn-i menâhic*’de “istibsar” kavramıyla yer almaktadır. İki eser arasındaki bu ilişkiden yola çıkarak *Fenn-i menâhic*’den daha önce yazılan *Mantık-ı tabiki*’deki ders notu niteliğindeki konular, daha sonra *Fenn-i menâhic*’de tekrar ele alınmıştır denebilir.

Mâ ba'de't-tabîa'nın yayın yeri ve tarihine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ana metni 134 sayfadan oluşmaktadır. Eser giriş, üç ana bölüm ve bölümlerin altında yer alan ayrı kısımlardan meydana gelmiştir. Giriş bölümünde mâ ba'de't-tabîanın tanımı, konusu ve taksimine yer verilmiştir. "Marifetin kıymeti ve hududu" başlıklı ilk bölümde, Batılı felsefi sistemlerin bilgi nazariyelerinden bahsedilmiş, bilginin kaynağı konusunda onların görüşlerine yer verilmiştir. Septisizm (reybiyye), pozitivizm (isbâtiyye), rölativizm (izâfiyye), idealizm (misâliyye), kritisizm (intikâdiyye) ve dogmatizm (kat'îyye) görüşlerine yer verilen ekollerdir.

"Felsefe-i ûlâ veya mâ ba'de't-tabîa-i umûmiye" başlıklı ikinci bölüm ontoloji bahsine ayrılmıştır. Metafizik ilminin konusu olan ilk neden ve ilk sebebe varlığın mâhiyetinin tahlilinden sonra yer verildiği görülmektedir. Bu bağlamda varlığın zat, cevher, araz, illetler, mebâdî, kuvve ve fiil gibi kavramlarla bağlantısına ve ruh ile münasebetine yer verilmiştir. Üçüncü bölüm ilk neden ve ilk illet olan Tanrı hakkındadır. Bu bağlamda isbât-ı vâcip delilleri, ilâhî sıfatlar ve Tanrı-âlem ilişkisine yer verilmiştir.

Mâ ba'de't-tabîa'da bilgi, madde, varlık, Tanrı ve ruh kavramlarının felsefe tarihinin İslâm düşüncesi ve modern Batı felsefesi ekseninde tahlil edilmesi, bu eseri değerli kılmıştır. Modern dönem İslâm ve Batı düşüncesinin metafizik alandaki fikirleri, yazarın kendi İslâmî ve geleneksel kıstaslarına göre değerlendirilmiştir. Bahsi geçen felsefi okulların meselelerle ilgili tartışmalarına yer verilmiş, onların bu görüşleri değerlendirilerek bazı ekollere daha yakın, diğer bazısına ise daha mesafeli durmuştur.

Eser içerisinde felsefi düşünceye dair esas ayırım eski-yeni ayırımına dayanmaktadır. *Mâ ba'de't-tabîa* oluşturulurken büyük oranda İzmirli'nin *felsefe-i cedîde*¹⁶ adını verdiği modern Batılı düşünürlerin görüşlerine yer verilmiştir. Bu ayırmda, yeni ilm-i kelâm düşüncesinin izlerini bulmak mümkündür. Çünkü o, eski felsefeyi yetersiz ve dönemin ihtiyaçlarına cevap vermekten yoksun gördüğü için *Mâ ba'de't-tabîa* adlı eserini de yeni felsefe düşüncesinin mantık ve metodolojisi ekseninde telif etmiş görünmektedir. Bu sebeple, "eski felsefe" dediği felsefenin düşünürleri Thales, Anaksimendros ve daha pek çok Antik Yunan filozoflarından oluşan zümreye eserinde hiç yer vermemiştir. Bunun yerine modern dönemde ortaya çıkan septisizm, rölativizm, dogmatizm ve benzeri ekollerin görüşleri dikkate alınmıştır.

3. Tertibi

Kitabın içeriği aşağıdaki gibidir:

16 İzmirli, *Mâ ba'de't-tabîa*, 82. İzmirli'nin yeni felsefenin tarihi ve fikri gelişimi hakkındaki değerlendirmeleri için bk. a.mlf., *Felsefe-i ûlâ*, 222-273.

Tablo 1
Mâ ba'de't-tabîa'nın İçindekiler Listesi

<i>Mâ ba'de't-tabîa</i>	
İçindekiler	Sayfa No
Mâ ba'de't-tabîanın tarifî ve mevzûu	3
Mâ ba'de't-tabîanın tahkîki	4
Nefs-i nâtıkânın ahvâl-i selâsesi	7
Marifetin Kıymeti ve Hudûdu	10
Reybiyye mesleği	11
Reybiyye'nin eş'ibeleri	12
Edille-i reybiyye	14
Meslek-i haberiyyenin (tecrübiyye) itirâzâtı	15
Şekk-i mutlak ve muvakkat	18
İzâfiyye mesleği	18
İsbâtiyye veya izâfiyye-i âfâkiyye mesleği	19
Halât-ı selâse kavânini	23
Tasnîf-i ulûm	25
Fransız isbâtiyyûnu	26
İngiliz isbâtiyyûnu	27
İzâfiyye-i enfûsî veya tenkîdî (intikâd)	29
Misâliyye	31
İntikâdiyye mesleğinin mebdeleri	32
Kant'ın tenkitleri	35
Tenkîd-i akl-ı mahz	36
Tenkîd-i akl-ı amelî	41
Tenkîd-i hüküm	46
Numen	47
Kat'iyye mesleği	48
Kat'iyye'nin edillesi	49
Felsefe-i ûlâ veya mâ ba'de't-tabîa-i umûmiyye	51
Mevcûd	51
Aksâm-ı mevcûd	52
Zât	52
Havâss-ı zât	53
Varlık	54
Mevcûdun evsâf-ı ilmiyyesi	54
Cevher	56
Hâdisiyye ve cevheriyye meslekleri	57

Kuvve ve fil	59
İlel	59
İlel-i sevânî	61
Mebâdî-i üvel	61
Mebde-i ittihâd	84
Mebde-i sebeb	63
Mebde-i gâiyyet	63
Mebde-i illiyet	64
Mebde-i cevher	64
Mebhas-i kiyânî veya madde	66
Mebâdî-i kiyânî	66
Âlem-i hâricinin varlığı	66
Tahakkukiyye mesleği	71
Maddenin mâhiyeti (tabiatı)	73
Mihânikiyeye ve kuvvâiyenin mukayesesi	78
Mâhiyet-i ecsâm (madde ve sûret)	78
Tahlil-i cisim	79
Ecsâmın keyfiyyâtı	81
Kavânîn-i tabiat	83
Mebhas-i ruh	86
Hayat	86
Nazariye-i mihânikiyeye	88
'Uzviye ve hayâtiyye nazariyeleri	91
Ruhâniyye nazariyesi	92
Ruhun varlığı	92
Rûhiyye mesleği	94
Rûhiyyûnun edillesi	94
Maddiyyûn tarafından itirâzât	99
Rûhiyyûnun şubeleri	102
Ruh ile cismin ittihâdı	103
Meslek-i maddiyyûn	105
Mebhas-i illet-i ûlâ: İlm-i ilâhî	108
İsbât-ı vâcib	113
Edille-i fizikiyye	113
Hareket delili	117
İllet-i gâiyye delili	119
Tekâmüliyyûn nazariyesi	123
Nâmütenâhi fikri	127

Hakâik-i ezeliyye fikri	127
Kemâl delili	128
Ahlâk delilleri	130
Kant'ın edille-i vâcibe itirazları	130
Sıfât-ı Bârî	132
Rabbü'l-âlemin ve âlem	133

4. *Mâ ba 'de 't-tabîa'* da Metafizik Alana Dair Problemler

4.1. Metafizik Bilgiye Ulaşmanın Yöntemi

Metafizik ilmi genel olarak “ilm-i mâ-ba 'de 't-tabîa”, “ilel-i ûlâ” ve “mebâdî-i üvelin” ilmi diye tarif olunmakta ve buna “felsefe-i ûlâ” ismi verildiği de belirtilmektedir. Hâsılı felsefenin en yüksek, en müşkil ve en umumî mesâiline ilm-i mâ-ba 'dû 't-tabîi namı verilmektedir.¹⁷ İzmirli metafizik ilmini, konusu varlık olan diğer ilimlerden ayırmıştır. Zira diğer ilimler olgu ve olayları kendine konu edinirken metafizik, varlığın kendisinden bahsetmektedir.¹⁸ Başka bir deyişle metafizik, varlığı, ona sonradan eklemiş olan niteliklerinden ötürü değil, varlık olması cihetiyle kendine konu edinmiştir.

İzmirli metafizik ilmini diğer ilimlerden ayırdığı gibi onun metodunu da kendine has kılmış ve bu hususta *menhec-i teemmülî* adında bir metottan bahsetmiştir. Buna göre metafizik ilmi, metot olarak ne salt aklın sınırlarında kalan ne de dış dünyada deney yoluyla ulaşılabilen bir ilim değildir. Zira o, hem var olanla hem de akli olanla ilgilidir. İzmirli bu metodu şöyle tarif etmiştir:

“Menhec-i teemmülî öyle bir menhecdir ki burada nefis kendine rücu eder. Kendinde yalnız hâdisâta değil, belki mevcûda, bir mevcûd-i zihniye ve bir mevcûd-i mutasavvere değil, belki bir mevcûd-i mahsûsa ve bir mevcûd-i müdrîke vâsıl olur. Bu menhec Descartes'in, Leibniz'in, Biran'ın¹⁹, hatta Hegel'in de menhecidir. Felsefe-i ûlânın menhec-i zâtîsidir.”²⁰

İzmirli'nin metafizik sahada birkaç metodu birleştiren bir yol takip eden bir metottan bahsettiği görülmektedir. O, metafizik ilmine ancak eşyanın tabiatının böyle bir metotla tahlil edilmesi suretiyle ulaşılabileceğinden bahsetmektedir: “... ilm-i mükevvenât sayesinde eşyanın eysini (varlığını) tahlil ile veya tabiatını tahlil ile tâbi olduğu ilel-i ûlâya kadar suûd eder...”²¹ Bu sebeple metafizik alana ait eserlerinde ontoloji bahsine uzun uzadıya bir yer verdiği görülmektedir. *Mâ ba 'de 't-tabîa'* da bir metot olarak teemmül kavramı ele alınmamıştır. Ancak İzmirli bu eserinde metafizik ilmine dair problemlerde “teemmül ile anlıyorum ki”, “teemmül ediyorum” gibi bu problemleri tahlil ederken izlediği yolu ifade etmiştir. Eserden alıntılanan aşağıdaki pasaj bu düşünceye örnek teşkil etmektedir:

17 İsmail Fenni Ertuğrul, *Lûgatçe-i Felsefe*, haz. Recep Alpyağılı (Konya: Çizgi Kitabevi, 2015), 258-259.

18 İsmail Hakkı, *Mâ ba 'de 't-tabîa*, s. 3.

19 İzmirli *Felsefe-i ûlâ*'nın bir yerinde bu düşünürün doğum ve vefat tarihini 1769/1824 olarak vermiştir. Bu bilgiden hareketle onun, Fransız spiritüalist düşünür Maine de Biran olduğu tespit edilmiştir.

20 İzmirli, *Felsefe-i ûlâ*, 8.

21 a.mlf., *Felsefe-i ûlâ*, 4.

“Demin ben ulûm-i ri'yâziyyeyi düşünüyordum. Şimdi de mâ-ba'dü't-tabiiyye ile meşgul olacağım işte burada fikrimde bir hareket hâsıl oluyor. Teemmül ile anlıyorum ki bu hareketin fikrimizin terekkiyât-ı sâbıkası içinde bir sebep-i vücûdu olacaktır. Eğer bu terekkiyât olmasaydı hareket asla husûl bulmayacak idi. İşte bu hareket bir eserdir –effect. Yine teemmül ediyorum bu hareketin husûlü için herhalde bir illet lazımdır diyorum.”²²

İzmirli'nin *Fenn-i Menâhic* adlı eserinde ise aynı yöntemi açıklamak için *menhec-i istibsâr* kavramını kullandığı görülmektedir. İstibsâr metodu ile nesnelerin nefsânî özellikleri derin bir şekilde (tetebbu') incelenmektedir. Tek başına akıl yürütme (istidlâl) metodunun ulûm-i ri'yâziyye gibi ilimler için geçerli olduğu kabul edilmiştir. *Menâhic*'de istibsâr metodunun amacı, az çok genl olan kavânîni tayin etmek olarak belirtilmiştir.²³ Ancak yine de istibsâr metodunun menhec-i teemmülde olduğu gibi açık bir şekilde metafizik ilminin bir metodu olduğu ifade edilmemiştir. Daha çok varlıkların ilkelerini, kanunlarını tayin eden bir metot olmasından bahsedilmiştir.

Yeni felsefe olarak adlandırdığı modern dönem Batılı düşünce ekollerinde tartışılan meselelere eserlerinde atıflar yaparak onları tahlil eden İzmirli, kimi yerlerde onlara karşı önemli itirazlar getirmiştir. Batılı düşüncelerden İslâm'ın inanç esaslarıyla çeliştiği kanaatine vardığı kimi görüşleri eleştirmiş, onlara karşı İslâm düşüncesinde alternatif metodolojiler üretmiştir. Onun bu çabası, yaşadığı dönemin Osmanlı toplumunun pek çok alanda olduğu gibi ilmî sahada da Batı'dan geride kalmış olmasının karşı bir yansıması olarak yorumlanmıştır.²⁴ İzmirli, Batı'nın mantık ve metodolojisini İslâmî ilimlere tatbik etme gayesi edinmiştir. Bu amaçla kelâm ilmi alanında meselelerin yeniden ele alınıp değerlendirileceği bir *yeni ilm-i kelâm* yönteminden bahsetmiştir.²⁵ Çünkü ona göre kelâm ilmi, eski haliyle herhangi bir ilerleme kaydedemeyecektir. İzmirli'nin, metafizik çalışmalarında da aynı mantıkla hareket ettiği söylenebilir. O, yalnızca metafizik sahaya tatbik edilebileceğini söylediği ve *menhec-i teemmülî* adını verdiği yeni bir yöntemden söz etmektedir.²⁶ Bu yöneme göre metafizik ne salt deney yoluyla ulaşılabilen ne de sadece aklın sınırları dâhilinde kalan bir ilimdir. Çünkü o, hem aklî olanla hem de var olanla ilgilidir. İzmirli bu düşüncesini, *Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme* adlı eserinin kapak sayfasına bir not düşerek ifade etmiştir.²⁷

4.2. Epistemoloji

Mâ ba'de't-tabia'da epistemoloji ve ontoloji bahisleri birer metafizik problem olarak ele alınmıştır. Her iki konu da ilk sebebe ulaşmak için bir araç olarak görülmüştür. Bunlardan ontoloji, yapısı itibarıyla tek tek olayları değil, genel olarak “varlık”ı bir problem olarak görüp

22 a.mlf., *Mâ ba'de't-tabia*, 59.

23 a.mlf., *Menâhic*, 46-47.

24 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1966), 2/443.

25 M. Sait Özervarlı, *Kelâm'da Yenilik Arayışları* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 60-61.

26 İzmirli, *Felsefe-i ulâ*, 8.

27 İzmirli İsmail Hakkı, *Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme* (İstanbul: Evkâf Matbaası, 1336/1917), “bu kitap, nazariyât kelâmının felsefe-i cedîde ve ihtiyâcât-ı asrıyyeye göre tevsî' suretiyle ilk defa olmak üzere tertip ve tahrîr edilmiştir”.

onun tabiatını inceleyen bir disiplindir.²⁸ Epistemoloji ise bu husustaki düşünce sistemlerinin detaylı bir şekilde incelendiği bir alandır. Yani metafizik, diğer ilimlerden farklı olarak varlığın özünü, çözümlenmesiyle, ilkeleriyle ve cevherle ilgilenmektedir.

İzmirli'ye göre episteme, küllî veya cüz'î her ne şekilde olursa olsun akılda ortaya çıkan şeye denmektedir.²⁹ O, aklın tenkitle başlayıp derûnî bir araştırmayla (tefahhus) ilmin son sınırına gidebileceğinden bahsetmiştir. *Felsefe-i ûlâ*'da birinci bölümün "İlm-i intikâd veya marifet nazariyesi" olarak adlandırılması, İzmirli açısından, aklın tenkit sahasında olmasıyla bilginin elde edilebileceği anlayışını yansıtmaktadır. O, "eleştirel bilgi" dediği kavramla Kant'ın metafiziğin dayandığı ilkeler dediği eleştirel felsefeyi kastediyor görünmektedir. Bu açıdan baktığımızda her iki metafizik eserinde de Kant'ın, aklın eleştirisine dayanan eserlerine ayrı bir bahis olarak yer vermiştir.³⁰ İzmirli, Kant'ın eleştirel felsefe yaklaşımını tenkit etmiştir. Zira eleştirel felsefeye göre birçok kanun veya ilke vardır. Onlar, nöbetleşe bir şekilde bizim tasarımlarımızı idare etmektedir. Ancak burada deneysel öğretilerde niçin bir ilkenin diğer bir ilkeye tercih olarak uygulandığı İzmirli tarafından sorgulanmıştır. O, Kant'ın dediği ilkelerin tam manasıyla deneyin yaratıcısı olduğu görüşünü eleştirmiştir.³¹ Ona göre bu ilkeler nasıl olurlarsa olsunlar gerçeğe uygulanabilmektedir. Bizim tasarımlarımızdaki bazı şeyler ilkelerden ayrı olup ya ilkelerin uygulanmasına engel ya da uygun olmaktadır.

İzmirli'ye göre insan bilgisinin mahiyeti ve nasıl teşekkül ettiği hususunda çeşitli düşünce sistemleri farklı yönleri ön plana çıkarılmıştır. Bu hususta kadîm ve cedîd felsefe taksimi yapmıştır. Ona göre kadîm felsefede bilgi, yakînî olup olmama ve şüpheyi ihtiva edip etmemesi açısından ele alınmıştır. Felsefe-i cedide, eşyanın bilgisini yakînî kabul etmekle birlikte bu bilginin özel, nesnel veya mutlak olup olmadığı konusunu tartışmıştır. İzmirli *Mâ ba 'de 'l-tabîa*'da çağdaş düşünce sistemlerinin bilgi teorilerine yer vermiştir. Epistemoloji konusundaki çağdaş düşünce sistemlerinin, "İzâfet-i marifet mezhebi ile misâliyye mezhebi ve bunlara muâriz olan mezâhib vazolunan davaya cevap veriyor" diyerek hangi ekolleri ihtiva ettiğini ifade etmiştir.³² İzmirli rölativizm için "izâfet-ı marifet", idealizm için "misâliyye" kavramlarını kullanmıştır. O, söz konusu çağdaş düşünce sistemlerinin görüşlerinden herhangi birini açıkça tercih etmediği görülmektedir.

Netice itibarıyla metafiziği mutlak bir ilim olarak gören İzmirli,³³ ilim olmağı yönüyle onu akla dayandırmıştır. Ona göre akıl derin ilmi tefekkür ile ilmin son sınırına ulaşacağı gibi onu aşabilmektedir. İşte suur, o zaman tenkit sahasından çıkıp metafizik sahaya girerek Hakk'a kavuşacaktır.³⁴ Başka bir deyişle metafizik ilmi, ilim olması yönüyle ancak akılla yapılabilmektedir. Ancak bunun için akıl tenkit sahasını aşmalıdır. Bu ise ancak aklın bilgiyi tüketmesiyle söz konusudur.

28 a.mlf., *Mâ ba 'de 'l-tabîa*, 51.

29 İzmirli, "İlim ve Metafizik", 57.

30 Bk. İzmirli, *Felsefe-i ûlâ*, 35; a.mlf., *Mâ ba 'de 'l-tabîa*, 36.

31 İzmirli, *Felsefe-i ûlâ*, 58.

32 İzmirli, *Felsefe-i ûlâ*, 11; a.mlf., *Mâ ba 'de 'l-tabîa*, 11.

33 İzmirli, *Felsefe-i ûlâ*, 5.

34 İzmirli, "İlim ve Metafizik", 77.

4.3. Varlık

İzmirli'nin ontolojik tartışmalar bağlamında genel olarak varlık, madde ve ruh temaları üzerinde durduğu görülmektedir. Onun metafiziğe dair eserlerinde de en uzun kısım ontoloji bahsine ayrılmıştır. Bunda, İzmirli'nin ontolojiyi, kendisinin ifadesiyle, bir *felsefe-i ûlâ* ve *mâ-ba'de't-tabîa-i umûmiyye* olarak görmesinin etkisi bulunmaktadır.

Varlık kavramı, var olan her şeyin ortak adı olduğu için tanımı yapılamayan bir kavram olarak kabul edilmektedir. Ona göre yetkin olan ilk varlıkla onun dışında kalan nâkıs varlıklar, “varlık olmak” bakımından tür olarak ortaktır.³⁵ İzmirli, varlığın mahiyeti, çeşitli özellikleri ve bağlantılı olduğu cevher, araz, kuvve ve fiil, ilk ilkeler gibi kavramları bu bağlamda izah etmiştir.

İzmirli varlık düşüncesinden özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerinin ortaya çıktığını kabul etmektedir. Ona göre bütün varlıklar, bu ilkelere göre düzenlenmiştir. Varlık bahsinde *mevcûd* kavramını tahlil eden İzmirli, onu, insanın (nefs-i nâtika) en genel mefhûmu olarak kabul etmektedir. Ona göre mevcûdun kendisi tanımlanamaz ancak mevcûdun dâhil olmadığı herhangi bir tarifi yapılması mümkün görünmemektedir.³⁶ *Zât* ve *araz* kavramlarını da mevcûd kapsamında ele alan İzmirli, zâtı, mevcûdun iki aslî niteliğinden biri olarak kabul etmektedir. Bir örnekle açıklayacak olursak, balmumunun belli bir şekli, rengi ve ağırlığı bulunmaktadır. Bu niteliklerle birlikte bir de balmumunu balmumu yapan özü (terkîb-i kimyevî) vardır. İzmirli işte bu öze *zât*, balmumunun değişebilen niteliklerine de *arâziyyât* demiştir.³⁷ Görüldüğü üzere İzmirli, varlık ile özü birbirinden ayrı düşünmüştür. Öze ait nitelikler sadece bazı arazla alakalı niteliklerle birleştikten sonra var olabilmektedir. Balmumunun belli bir hacminin, şeklinin ve renginin olmadan var olamaması buna örnek olarak verilmiştir.³⁸

Etrafımızdaki varlıklar cevher ve arazlardan (arâziyyât-ı müteayyine) teşekkül etmiştir. Cevher, arazın zıddı olarak, eşyada değişmeyip aynı kalan şeydir. Cevherde öz (zât-ı hâsıla) ve kuvve denilen iki şey bulunmaktadır.³⁹ Öz ve kuvve ayrımı, mevcûd olan varlıkları diğer varlıkların bir tayini yapmaktan uzaklaştırmaktadır. Örneğin mevcûd bir nesne olarak balmumu bi-zâtîhi mevcûd olup başka bir mevcûda dayanmamaktadır. Bununla birlikte kuvve özden farklı olup öz ile arazlar arasındaki irtibatı sağlamaktadır. Öz ise her çeşit arazla da birleşmemektedir. Yine balmumu üzerinden gidecek olursak o, kimyevî özelliğine dayanarak yuvarlak (müdevver) veya kare (mu'akkeb) şeklini alabilmektedir. Onun bazen yuvarlak bazen de kare olmasını sağlayacak bazı zâtî şeyler vardır. Ancak balmumu özü itibariyle örgü şeklini kabul etmemektedir.⁴⁰

35 a.mlf., *Mâ ba'de't-tabîa*, 74.

36 a.mlf., *Mâ ba'de't-tabîa*, 51.

37 a.mlf., *Mâ ba'de't-tabîa*, 52-53.

38 a.mlf., *Mâ ba'de't-tabîa*, 54.

39 a.mlf., *Mâ ba'de't-tabîa*, 56.

40 İzmirli, *Felsefe-i ûlâ*, 83.

4.4. İsbât-ı Vâcib⁴¹

Tanrı'nın varlığı ve mahiyeti felsefe ve kelâm ilminde çokça tartışılan meselelerden biri olmuştur. İzmirli metafizik eserlerinde Tanrı kavramını *illet-i ûlâ* anlayışı çerçevesinde ele almıştır.⁴² O, bir olayda illetin bulunmasının zaruriyetinden, “her hâdisenin bir illeti olması zarurîdir. Çünkü hâdisenin illeti olması illetini malûlün husûle gelmesi lazım gelir. Bu ise bâtıldır. Bu halde her hâdisenin bir illeti olması zarurî olur”⁴³ diyerek bahsetmiştir. Bir illet ancak başka bir illete dayanarak var olduğu gibi o illet de yine başka bir illete dayanmaktadır. İletler nihâi bir illette sona ermezse bu durum illetler teselsülüne sebep olacaktır. Bu düşünce bizi illeti olmayan illete yani illet-i ûlâya götürecektir. İzmirli, ilâhî varlığın bir illet-i ûlâ olduğu düşüncesini bu şekilde temellendirmiştir.⁴⁴ Onun metafiziğe dair eserlerinde Tanrı bir mesele olarak ilâhî sıfatlar, ilâhî varlığın delilleri, kötülük problemi ve Tanrı-âlem ilişkisi bağlamında ele almıştır.

Tanrı'nın varlığını ispat yolunda çeşitli deliller öne sürmüştür.⁴⁵ Hem *Mâ ba 'de 't-tabîa'* da hem de *Felsefe-i ûlâ'* da zorunlu varlığın delilleri iki şekilde sınıflandırılmıştır. Bunlardan birincisi üç gruba taksim olunmuştur: Cismânî/Fizik deliller (edille-i cismâniyye), metafizik/ontolojik deliller (edille-i mâ ba 'de 't-tabîiyye) ve ahlak delilleri (edille-i ahlâkiyye).⁴⁶ Diğer sınıflandırma ise Kant'a ait olup bu deliller üç kısma ayrılmıştır: kozmolojik delil, ontolojik delil ve düzen delili.⁴⁷ Birinci taksimdeki deliller ve onların kapsamında olan deliller aşağıdaki tablodaki gibidir:

41 İzmirli'nin Tanrı anlayışını tahlil ederken şu çalışmadan yararlanılmıştır. Bk. Hande Nur Bozbuğa, *İzmirli İsmail Hakkı'nın "Felsefe-i ûlâ"sının Çeviri Yazısı ve Eserdeki Kötülük Probleminin Tahlili*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 45-49.

42 İzmirli, *Mâ ba 'de 't-tabîa*, 108; krş. a.mlf., *Felsefe-i ûlâ*, 170.

43 İzmirli, *Mâ ba 'de 't-tabîa*, 108.

44 İzmirli, teselsül konusunu ayrı bir risale olarak incelenmiştir. Bk. İzmirli İsmail Hakkı, *Risâle fi 't-teselsül*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3741.

45 İzmirli'nin yaşadığı dönem olan Yeni İlm-i Kelâm Dönemi'nde “isbât-ı vâcib” e dair telif edilen eserler listesi için bk. Kılavuz, *İslâm Akâidi*, 415-418.

46 İzmirli, *Felsefe-i ûlâ*, 177; *Mâ ba 'de 't-tabîa'* da “edille-i cismâniyye” yerine “edille-i fizikiyye” kavramı kullanılmıştır. Bk. a.mlf., *Mâ ba 'de 't-tabîa*, 113.

47 İzmirli, *Felsefe-i ûlâ*, 199; *Mâ ba 'de 't-tabîa'* da Kant'ın edille-i vâcibesi illet-i gâiyye delili, kemâl delili ve edille-i kiyâniye isimleriyle mevzubahis olmuştur. Bk. a.mlf., *Mâ ba 'de 't-tabîa*, 130.

Tablo 1

Mâ ba'de't-tabîa ve Felsefe-i ûlâ'da Geçen İsbât-ı Vâcib Delilleri

“Felsefe-i Ūlâ”daki İsbât-ı Vâcib Delilleri		
Edille-i cismâniyye (Fiziksel deliller)	Edille-i mâ ba'de't-tabîiye (Metafizik deliller)	Edille-i ahlâkiyye (Ahlâkî deliller)
İmkân-ı âlem delili (Evrenin imkânı delili)	Hakâik-i ezeliyye delili (Ezeli gerçeklikler delili)	Kabul-i 'âmme delili (Genel kabul delili)
Hareket delili	Nâmütenâhi tasavvuru delili (Sonsuzluk düşüncesi delili)	Melekât-ı rûh-i insânî delili (İnsan ruhunun özellikleri delili)
İlel-i gâiyye delili (Ereksel neden delili)	Delil-i mükevvenî veya delil-i evveli veya kemâl delili (Ontolojik delil)	Vazifeden müstahraç delil (Görevden çıkarılan delil)

Fiziksel deliller evrenin varlığından, maddenin hareketinden ve evrendeki nizâmdan Allah'a ulaştırılan deliller olmak üzere üçe ayrılmaktadır. *Mâ ba'de't-tabîa*'da İzmirli, imkân-ı âlem ve hareket delillerine “kozmozolojik deliller (delileyn-i kiyâniyeyn)” dendiğinden bahsetmiştir.⁴⁸

İzmirli, aklın düşünceleri olan metafizik delilleri (edille-i mâ ba'de't-tabîiyye), felsefî düşüncedeki tam ve ekme Tanrı'yı ispatlama ihtimalinin olabileceği deliller olarak görmektedir.⁴⁹ Bu düşüncesinin sebebi, metafizik delilin salt aklın düşüncesinden çıkarılmasına dayanmaktadır. Metafizik deliller ezeli gerçeklikler, sonsuzluk düşüncesi ve ontoloji olmak üzere üçe taksim edilmiştir. Bu delillerden Skolastik dönem filozoflarından Anselm'e mal edilen ontolojik delil, isbât-ı vâcib konusunda gerek kelâm gerekse felsefede önemli delillerden biri olmuştur.⁵⁰

Üçüncü kategorideki deliller ise ahlâkî delillerdir. Ahlâk kanunlarından ve insanların kişisel maneviyatından çıkarılan bu deliller, fizik ve metafizik delillere nazaran daha zayıftır. Nitekim kabul-i 'âmme, melekât-ı ruh-i insânî ve vazifeden müstahraç olmak üzere üçe taksim edilen bu delil kümesi, “mademki bir kanun-i ahlâkî vardır onun herhalde bir vâzı (şârii) vardır işte o da Cenâb-ı Hak'tır”⁵¹ anlayışına dayanmaktadır. İzmirli'ye göre bu delilde, cismânî ve metafizikî delillerdeki gibi bir yakîn yoktur.

Belli bir felsefî mesele etrafında geliştirilmiş bu delillerden her birinin, herkesi aynı neticeye ulaştıracağı iddia edilememektedir. Çünkü İzmirli'nin de dediği gibi herkesin akılları ve kapasiteleri farklıdır.⁵² Bu nedenle o, yer verdiği deliller arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

İzmirli'nin ilm-i ilâhî başlığı altında tartıştığı konulardan biri de Tanrı ile âlem münasebetidir. O, Tanrı ile âlemin sonsuzluğunu savunan düalist düşüncüyü ve Tanrı ile âlemi tek bir cevher

48 a.mlf., *Mâ ba'de't-tabîa*, 130.

49 a.mlf., *Mâ ba'de't-tabîa*, 128.

50 a.mlf., *Mâ ba'de't-tabîa*, 128.

51 a.mlf., *Mâ ba'de't-tabîa*, 130.

52 İzmirli, *İlm-i Kelâm*, 2/3.

olarak kabul eden panteizmi eleştirmiştir. Ona göre bu iki doktrin, Tanrı'nın ahlâkî sıfatlarını iptal etmektedir.⁵³ Düalizm, yetkin bir varlıktan eksik bir varlığın çıkarılmasını reddeder. Onlara göre hem Tanrı hem de âlem kadımdır. Düalizme göre Tanrı, maddenin musavviri ve nâzımıdır, hâlıkı değildir.⁵⁴ Kâmil olan bir varlıktan eksik olan bir başka varlık çıkamayacağı anlayışına dayanan düalizm, İzmirli'ye göre katî bir sebebe dayanmamaktadır.⁵⁵ Çünkü ona göre, kemâl düzeyindeki bir varlığın yine kendisi gibi tam bir varlığı var etmesi, eksik bir varlığı var etmesinden daha problemlidir. Kâmil olan, ancak diğer bir varlıktaki eksikliklerle ayırt edilmiş olur.

Diğer yandan İzmirli, panteist ideolojinin Tanrı-âlem görüşünü de tenkit etmiştir. Panteizme göre Tanrı ile evren tek bir cevherdir. Evrende bu cevherden başka bir şey yoktur. Bu cevher dışındaki her şey arazı oluşturur. İzmirli, cevherin kesretini savunarak bu düşünceye karşı çıkmıştır. Ona göre evren izâfidir; Allah da nesnelerin cevheri değil, sebep ve illetidir.⁵⁶

İlm-i ilâhî başlığı altında İzmirli'nin tartıştığı konulardan bir diğeri kötülük problemi ve teodise olmuştur. Ancak bu konu *Felsefe-i ûlâ*'da yer aldığı halde *Mâ ba'de'î-tabîa*'da bulunmamaktadır. Kötülük problemi, teistik Tanrı anlayışındaki mutlak kudret, mutlak ilim sahibi ve salt iyi vasıflarına sahip olan Tanrı ile âlemde var olan kötü olgu ve olayların birbiriyle bağdaşmayacağı düşüncesine dayanmaktadır.⁵⁷

5. *Mâ ba'de'î-tabîa* ile *Felsefe-i ûlâ*'nın Mukayesesi

Müellifin iki metafizik eseri arasında muhteva ve tertip açısından önemli benzerlikler olduğu fark edilmiştir. Bu iki neşri mukayese edip aralarındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymak, İzmirli'nin metafizik konusundaki fikrî gelişimini görebilmek açısından önemlidir.⁵⁸ Böyle bir çalışma bize aynı zamanda yayın tarihi belli olmayan *Mâ ba'de'î-tabîa*'nın, diğer metafizik eser olan *Felsefe-i ûlâ*'dan önce mi yoksa sonra mı telif edildiğinin bilgisini de verecektir. Bununla birlikte eserler arasındaki benzerlikler ve farklılıkların tamamına bu çalışmada değinmek, konumuzun sınırlarını aşacaktır. Bu nedenle her iki eserden de birkaç örnek verilecektir.

Anlaşıldığı kadarıyla her iki eserde de konular, aynı üslup ve içerikle işlenmiştir. Bir konuyu somutlaştırmak için verilen örneklerin de aynı olduğu görülmektedir. Örneğin, varlık bilimi bahsinde zât kavramını izah ederken her iki eserde de “balmumu” örnek olarak verilmiştir.⁵⁹

53 İzmirli, *Mâ ba'de'î-tabîa*, 133. Ayrıca Allah'ın ahlâkî sıfatları için aynı eserin 132. sayfasına bakılabilir.

54 a.mlf., *Mâ ba'de'î-tabîa*, 133.

55 a.mlf., *Mâ ba'de'î-tabîa*, 133.

56 a.mlf., *Mâ ba'de'î-tabîa*, 133.

57 Metin Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi* (İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2001), 16. Kötülük problemi ve teodisenin tarihi gelişimi için bk. Adam Morton, *Kötülük Üzerine*, çev. Zeynep Okan (İstanbul: Güncel Yayınları, 2000); Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997); D. Z. Philips, *The Problem of Evil and the Problem of God* (Minneapolis: Fortress Press, 2005); Eric L. Ormsby, *İslâm Düşüncesinde "İlahi Adalet"* (Teodise), çev. Metin Özdemir (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2001); John Hick, *Evil and the God of Love* (London: The Macmillian Press LTD, 1993); Metin Yasa, *Tanrı ve Kötülük* (Ankara: Elis Yayınları, 2003). Kötülük problemi bahsi *Mâ ba'de'î-tabîa*'da yer almadığı ve bu makalenin esas amacının *Mâ ba'de'î-tabîa*'yı ve onun muhtevasını incelemek olduğu için bu konuya makalemizde yer verilmeyecektir.

58 Her iki eser arasındaki mukayese için bk. Bozbuğa, *İzmirli İsmail Hakkı*, 21-33.

59 Bk. İzmirli, *Mâ ba'de'î-tabîa*, 53; krş. a.mlf., *Felsefe-i ûlâ*, 75.

Muhteva açısından var olan benzerlikleri kavramlar açısından da görebilmek mümkündür:

Tablo 2

Mâ ba'de't-tabîa ile Felsefe-i ûlâ Arasındaki Kavramsal Benzerlikler

Kavramın Fransızcası ⁶⁰	<i>Mâ ba'de't-tabîa</i>	Sayfa No	<i>Felsefe-i ûlâ</i>	Sayfa No
Relativisme	İzâfiyye	18	İzâfiyye	20
Positivisme	İsbâtiyye	19	İsbâtiyye	22
Relativisme subjectif	İzâfiyye-i ensüfiyye	29	İzâfiyye-i ensüfiyye	35
Critique	İntikâdiyye	32	İntikâdiyye	50
Idéaliste	Misâliyye	31	Misâliyye	62
Mécanisme	Mihânikiyye	88	Mihânikiyye	133
Animisme	Rûhiyye	94	Rûhiyye	138
Matérialistes	Maddiyûn	99	Maddiyûn	146
Finalisme	Gâiyye	119	Gâiyye	174

İki eser arasında bir takım farklılıklar da mevcuttur. Kavramla ilgili olanlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 3

Mâ ba'de't-tabîa ile Felsefe-i ûlâ Arasındaki Kavramsal Farklılıklar

Kavramın Fransızcası	<i>Mâ ba'de't-tabîa</i>	Sayfa No	<i>Felsefe-i ûlâ</i>	Sayfa No
Phénoméne ⁶¹	Hâdisé	8	Araz	3
Scepticisme ⁶²	Reybiyye	10	Hisbâniyye	10
Métaphysique ⁶³	Mâ ba'de't-tabîa	11	Felsefe-i ûlâ	11
Evolutionisme	Tekâmüliyyûn	19	Tehâvüliyyûn	22
Dogmatisme	Kat'iyye	22	Îkâniyye	23
Nouméne	Numen	38	Kavvâm	42
Phénoménisme	Hâdisiyye	57	Araziyye	32
Réalistes	Tahakkukiyye	66	Hakikiyye	70
Monade	Monad	77	Cüz'-i la-yetecezzî	127
Vivant	Zî-hayat	90	Hayy	136

60 Yukarıdaki tabloda İzmirli'nin bir Fransızca kavramın karşılığında her iki eserinde kullandığı kavramların benzerliklerini ortaya koymak hedeflenmiştir. Fransızca kavramlar her iki eserde de aynıdır. Bu kavramlar *Felsefe-i ûlâ*'da "Derûn-i kitapta müsta'mel olan ıstîlâhât ve tâbirât-ı felsefiyye" adı altında bir sözlük şeklinde verilmişken *Mâ ba'de't-tabîa*'da metin içerisinde yer almaktadır.

61 İzmirli, *Mâ ba'de't-tabîa*, 47.

62 a.mlf., *Mâ ba'de't-tabîa*, 10.

63 Metafizik için eserlerde çeşitli isimlendirmeler görülmektedir. *Mâ ba'de't-tabîa* ve *felsefe-i ûlâ* da bunlardan biridir. İlk sebepten ve ilk ilkedden bahseden metafizik ilmi için İzmirli'nin *Felsefe-i ûlâ*'da yer verdiği isimler şunlardır: "Felsefe-i ûlâ'ya 'mâ ba'de't-tabîa' da denir, çünkü felsefe-i ûlâ ulûm-i tabiattan sonra gelir. Felsefe-i ûlâya ilmü'l-mutlak da denir." Bk. İzmirli, *Felsefe-i ûlâ*, 4.

Eserler arasında muhteva açısından da farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, *Mâ ba 'de 't-tabîa'* da evrim teorisi için özel bir bölüm açılmışken bu konu *Felsefe-i ûlâ'* da yer almamaktadır.⁶⁴ Aynı şekilde “Hâlât-ı selâse kavânîni” konusu da *Felsefe-i ûlâ'* da yoktur.⁶⁵ *Felsefe-i ûlâ'* nın hâtime bölümünde İzmirli, *felsefe-i cedîde* olarak isimlendirdiği yeni felsefenin tarihine yer vermiştir.⁶⁶ Bu bölümde felsefe-i cedidenin ortaya çıkışı, geçirdiği safhalar, dönemin ekolleri ve düşünürleri tahlil edilmiştir. Ancak *Mâ ba 'de 't-tabîa'* da böyle bir konu yoktur.

Bir başka farklılık da metinde geçen kavramların Fransızcalarıyla ilgilidir. İzmirli, *Mâ ba 'de 't-tabîa'* da kavramların Fransızca karşılığını metnin içerisinde vermişken, *Felsefe-i ûlâ'* da Fransızca kavramları ve Türkçelerini metnin sonunda vermiştir. Bir diğer açıdan *Felsefe-i ûlâ'* da anlatım şiirlerle desteklenmiştir.⁶⁷ Ancak *Mâ ba 'de 't-tabîa'* da anlatım sadedir herhangi bir şiir ve benzeri ilave rastlanılmamaktadır.

Araştırmalarımız neticesinde ulaştığımız bu bilgiler bize, yayım tarihi bilinmeyen *Mâ ba 'de 't-tabîa'* nın, *Felsefe-i ûlâ'* dan önce yayınlanmış olma ihtimalini düşündürmektedir. Bu düşünceye sahip olmamızda öncelikle *Mâ ba 'de 't-tabîa'* nın ulaştığımız nüshaları etkili olmuştur. Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki tashihli nüshada yapılan tashihlerin aynılarını *Felsefe-i ûlâ'* da görmek mümkündür. İkinci olarak *Mâ ba 'de 't-tabîa'* nın zahriyesinde yer alan “Dârulfünûn-i Osmanî Edebiyat Fakültesi üçüncü sene derslerinden” ibaresi, bu çalışmanın esasında bir ders notu olduğunu göstermektedir. Oysa *Felsefe-i ûlâ'* metafizik alana dair matbu bir eser hüviyetinde olup içerik açısından da daha zengindir. *Felsefe-i ûlâ'* nın zahriyesindeki basım yeri ve tarihiyle ilgili bilgiler *Mâ ba 'de 't-tabîa'* ya göre daha nettir. Bu tespitlerimiz nedeniyle makaledeki temel iddialarımızdan biri, yayım tarihi belli olmayan *Mâ ba 'de 't-tabîa'* nın *Felsefe-i ûlâ'* dan önce telif edilmiş olabileceğidir.

Sonuç

İzmirli İsmail Hakkı, ilmî anlamda oldukça üretken düşünürlerden biri olarak Osmanlı devletinin son dönemlerinde pek çok alana dair eser telifinde bulunmuştur. Söz konusu çalışmalardan biri de makalemizin konusunu oluşturan *Mâ ba 'de 't-tabîa'* dır. Bu eser, İzmirli'nin metafizik alana dair bir telifidir. İzmirli üzerine hazırlanan çalışmalarda *Mâ ba 'de 't-tabîa'* ya herhangi bir atıfta bulunulmamıştır. Metafizik ilmi konusunda daha çok İzmirli'nin matbu eseri olan *Felsefe-i ûlâ'* dan yararlanılmıştır. *Mâ ba 'de 't-tabîa'* nın, dönemindeki diğer düşünürlerin çalışmalarına nazaran belli bir sistematik düzen içerisinde yazılmış olup araştırmalarda ihmal edilmiş bir eser olduğunu fark ettikten sonra bu esere dikkat çekmek için makalemizi oluşturmayı amaçladık.

Mâ ba 'de 't-tabîa' nın taş baskılı dört nüshasına ulaşılmıştır. Bu nüshaların zahriyelerindeki bilgilerden hareketle eserin, İzmirli'nin ders notlarından oluştuğu anlaşılmaktadır. *Mâ ba 'de 't-*

64 İzmirli, *Mâ ba 'de 't-tabîa'*, 123.

65 a.mlf., *Mâ ba 'de 't-tabîa'*, 23.

66 İzmirli, *Felsefe-i ûlâ'*, 222-274.

67 Örnek olarak bk. a.mlf., *Felsefe-i ûlâ'*, s. 34.

tabîa'nın kapak sayfasında, bu eserin üçüncü cilt olduğu yazmaktadır. İlk iki cilt, *Mâ ba 'de 't-tabîa* gibi ders notlarından oluşan *İlm-i mantuk* ve *Mantik-ı tabîkî*'dir. *İlm-i mantuk* onun *Felsefe Dersleri* adlı eseri gibi mantık ilmine dairdir. İçerik ve üslup açısından her iki eser de birbirine benzemektedir. *Mantik-ı tabîkî* de İzmirli'nin bir diğer eseri olan *Fenn-i menâhic* gibi metodoloji üzerine olup her ikisi de aralarında benzerlik göstermektedir. Son olarak benzer bir ilişki, *Mâ ba 'de 't-tabîa* ile *Felsefe-i ûlâ* arasında kurulmuştur.

Mâ ba 'de 't-tabîa, metafizik ilminin konusu olan epistemoloji, ontoloji ve teoloji bahislerini, modern Batı düşüncesi çerçevesinde kaleme almıştır. Konuları açık ve akıcı bir üslupla ele almış olup kendi değerlendirme ve eleştirilerine de yer vermiştir. Bunun yanı sıra eserde, metafiziğin önemli konularından biri olan *kötülük problemi* bahsine yer verilmemiştir.

Mâ ba 'de 't-tabîa'nın basım yeri ve tarihi ile ilgili bilgi, ulaşabildiğimiz nüshalarda bulunmamaktadır. Bu konuda bir tahminde bulunmak için İzmirli'nin iki metafizik eserinden bir diğeri olan *Felsefe-i ûlâ* ile *Mâ ba 'de 't-tabîa* içerik açısından mukayese edilmiştir. İki eserin konularının sıralanış sistematığının benzer olması, tashihli *Mâ ba 'de 't-tabîa* nüshasıyla *Felsefe-i ûlâ*'da tercih edilen kavramların aynı olması ve *Mâ ba 'de 't-tabîa*'nın sadece bir ders notu olması, bizi *Mâ ba 'de 't-tabîa*'nın *Felsefe-i ûlâ*'dan daha önce telif edilmiş olabileceği düşüncesine sevk etmiştir.

Sonuç itibarıyla *Mâ ba 'de 't-tabîa*, modern dönem Batı düşünürlerinin görüşleri etrafında şekillendirilmiş sistematik, hacimli ve alanında önemli bir çalışmadır. Eserin söz konusu değerinden dolayı bu makale, İzmirli'nin felsefe ve metafizik anlayışı üzerine yapılacak araştırmalara ışık tutmak ve literatüre katkı sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. İzmirli'nin bir cümlesiyle bu yazıyı bitirecek olursak "...felsefe-i ûlâ şüphe yok ki ulûm-i sâireden eşreftir, fakat en karışık ve en güç bir ilimdir. Başı kavgalı bir ilm-i azîzdür. Auguste Comte'un dediği gibi en basit olan ilim en kolay, en mürekkebe olan ilim en güçtür felsefe-i ûlâ hem eşrefü'l-ülûm ve hem es'abü'l-ülûmdur."

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*. İstanbul: Zafer Matbaası, 1980.

Ateş, Sedat. *İzmirli İsmail Hakkı'da Metafizik Problemler*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Baloğlu, Adnan Bülent. "İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Yeni İlm-i Kelâm' Anlayışı". *İzmirli İsmail Hakkı (sempozyum: 24-25 Kasım 1995)*. haz. Baloğlu, Adnan Bülent – Şeker, Mehmet. 93-108. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1996.

Birinci, Ali. "İzmirli İsmail Hakkı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/530-536. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Bozbuğa, Hande Nur. *İzmirli İsmail Hakkı'nın "Felsefe-i ülä"sinin Çeviri Yazısı ve Eserdeki Kötülük Probleminin Tahlihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Celâleddin, İzmirli. *İzmirli İsmail Hakkı'nın Hayatı, Eserleri, Dinî ve Felsefî İlimlerdeki Mevkîi*. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1946.

Çetinkaya, Bayram Ali. *İsmail Hakkı İzmirli ve Felsefe*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Çetinkaya, Bayram Ali. *İzmirli İsmail Hakkı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.

Çetinkaya, Bayram Ali. *İzmirli İsmail Hakkı His Life, Works And Views*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.

Ertuğrul, İsmail Fenni. *Lûgatçe-i Felsefe*, haz. Recep Alpyağıl, Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.

Hick, John. *Evil and the God of Love*. London: The Macmillian Press LTD, 1993.

Hizmetli, Sabri. *İsmail Hakkı İzmirli: 1868-1946*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

Hizmetli, Sabri. *La Vie et les Oeuvres d'İzmirli İsmail Hakkı*. Paris: Sorbonne Üniversitesi, La Nouvelle Science de Théologie, Master Thesis, 1976.

Hizmetli, Sabri. *Les Idées Théologiques d'İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946) Dans Le "Yeni İlm-i Kalâm"*. Paris: Sorbonne, La Nouvelle Science de Théologie, Dissertation, 1979.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Felsefe Dersleri*. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1330/1914.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhtasar felsefe-i ülä*. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329/1911.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Fenn-i menâhic*. Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1329/1911.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhassalü'l-keîâm ve'l-hikme*. İstanbul: Evkâf Matbaası, 1336/1917.

İzmirli, İsmail Hakkı. *İlm-i mantık*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3746.

İzmirli, İsmail Hakkı. *İlm-i mantık; mantık-ı tabiki veya fenn-i menahic; ma-ba'de't-tabia*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 160./İzm/c.1/ /27673 k1.

İzmirli, İsmail Hakkı. "İlim ve Metafizik". *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 2/1 (1339/1923), 57-77.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Mantık-ı tabiki*. Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3746.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhtasar mâ ba'de't-tabia: Darülfünun-i Osmânî Edebiyat Şubesi*

Üçüncü Sınıf Derslerinden. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özege Bağışı, nr. 013209.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhtasar mabade't-tabia: Darülfünun-u Osmanî Edebiyat Şubesi Üçüncü Sınıf Derslerinden*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Nuriye Osmanoğlu Bağışı, NEK8663/3.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Risâle fi't-teselsül*. Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3741

- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. 1. Cilt. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341/1922.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. 2. Cilt. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1340-1343/1924-1927.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. haz. Sabri Hizmetli. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*. İstanbul: Risale Yayınları, 1987.
- Karadeniz, Osman. "İzmirli'nin Din-Hikmet Anlayışı ve 'Din-i İslâm ve Din-i Tabii' Adlı Eseri," *İzmirli İsmail Hakkı (sempozyum: 24-25 Kasım 1995)*, haz. Baloğlu, Adnan Bülent – Şeker, Mehmet. 77-92. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1996.
- Kılavuz, A. Saim. *Anahatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Morton, Adam. *Kötülük Üzerine*. çev. Zeynep Okan. İstanbul: Güncel Yayınları, 2000.
- Özdemir, Metin. *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*. İstanbul: Furkan Kitaplığı, 2001.
- Özervarlı, M. Sait. *Kelâm'da Yenilik Arayışları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Ormsby, Eric L. *İslâm Düşüncesinde "İlahi Adalet" (Teodise)*. çev. Metin Özdemir. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2001.
- Philips, D. Z. *The Problem of Evil and the Problem of God*. Minneapolis: Fortress Press, 2005.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. 2 cilt. İstanbul: Ülken Yayınları, 1966.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Theodise*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Yasa, Metin. *Tanrı ve Kötülük*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.